

Tímár József és az ügynök azonosítása: emlékezet és játékértelmezés

POROGI DORKA

Jelen írásomban arra keresem a választ, hogy miért él a mai napig a közösségi-színházi emlékezetben Timár József neve az Arthur Miller ügynökszerepével különlegesen szorosan összefonódva; Timár alakjában kire, mire emlékezhetett az 1959-es előadás nézője, és végül, a tévéfelvétel alapján, mit csinált vagy csinálhatott Timár József az ügynök szerepében.

Azonosítás, kép

„Tucatemberek vagyunk!” – kiabálja Miller darabjában a fiú az apjának, amire az apa így válaszol: „Nem! Én Willy Loman vagyok! Te Biff Loman vagy!”¹ Az ügynök halála főszereplőinek, apának és fiúnak utolsó veszekedésük tetőpontján létkérdés lesz, mit jelent a nevük. A fiú szerint ők is csak olyanok, mint bárki más, az apa viszont ragaszkodik a névhez: egyediségéhez, saját, egyéni, személyes, más-sal össze nem téveszthető sorsához. Mindkettejüknek igaza van – a fiú most kezd csak megszabadulni a családnév jelentette terhes elvárásoktól, szembesült azzal, hogy örökölt neve nem önmagában kiváltság. Halála előtt az apa pedig pontosan tudja: azt kell vállalni,

ami van, és nem mást. Még ha nem is a saját életét élte Willy Loman, hanem a tucatemberekét, életének megismételhetetlenségét, egyszerűségét nem szabad elvitatni, megkérdőjelezni.

Miller drámájának angol címében a névelő határozatlan: egy ügynökről van szó, a magyar fordítói hagyomány azonban „az” ügynököt mond (nyilván amiatt, hogy nyelvileg az a bizonyos halálesemény váljék hangsúlyossá a címben). „Az ügynök” szerepének a magyarországi színházi emlékezetben leghíresebb megformálója Timár József, aki a magyar nyelvű ősbemutatón, 1959-ben a Nemzeti Színházban játszotta.² Jóllehet, a kortársak és a nála egy nemzedékkel fiatalabbak még sok előadásból emlékeznek rá,³ mára szerepei közül csak a legutolsót, az ügynököt emlegetik, és Timárt magát is csak az ügynökkel kapcsolatban emlegetik. A köztudatban Timár játéka által lett híres, legendás az 1959-es, Marton Endre rendezte Nemzeti színházbéli előadás, és a mai napig Timár a leglegendásabb, közismertebb magyar ügynök, „az” ügynök – pedig a darab népszerű, 1959 óta harminchárom bemutatót ért meg magyar nyelvterületen, sokan játszották.⁴

¹ Hamvai Kornél fordítása (kézirat). Angolul:

BIFF: Pop! I'm a dime a dozen, and so are you!
WILLY (*Turning on him now in an uncontrolled outburst.*): I am not a dime a dozen! I am Willy Loman, and you are Biff Loman!

Arthur MILLER, *The Death of a Salesman – Certain Private Conversations in Two Acts and a*

BIFF: Pop! I'm a dime a dozen, and so are you!
WILLY (*Turning on him now in an uncontrolled outburst.*): I am not a dime a dozen! I am Willy Loman, and you are Biff Loman!

Arthur MILLER, *The Death of a Salesman – Certain Private Conversations in Two Acts and a Requiem.* (New York: Penguin Books, 1998), 105.

² Marton Endre: *Az ügynök halála*, 1959. (Bemutató: 1959. november 21.)

³ A Gábor Pál rendezte *Színész a változó világban* c. műsor 1980-ban készült, Timárról szóló epizódjában egykori kollégái több nagy alakítását is fölidézik.

⁴ Az 1959-es Marton-rendezést követően 2020-ig harminchárom alkalommal állították színpadra magyar nyelven a darabot. Pl. 1972-ben a főiskolás Valló Péter rendezésében Veszprémben Latinovits Zoltán játszotta a címszerepet, majd 2011-ben Szombathelyen Jordán Tamás; Alföldi Róbert rendezésében

3 TÍMÁR JÓZSEF ÉS AZ ÜGYNÖK AZONOSÍTÁSA

„Timár József művészetének elemzését gátolja az utolsó szerepe, az, hogy a személyes tragédia a látott tragédiával együtt az utolsó estén, 1960. május 24-én a jól működő kettős beszédből egyes színházi beszéddé, performatív állítássá válik. Egy ember a halálba készül”.⁵

A helyzet, amelyben színész éppúgy a halála felé közelít, mint az általa játszott szerep, egyszerűen és brutálisan olyan tétet ad az előadásnak, amelytől nem tud eltekinteni sem az elemző, sem a korabeli néző. A színházi szituáció nem esetleges: Timár betegeskedik már, amikor a Nemzeti visszaszerződötteti, hazahívja és Marton Endre főszerepet kínál neki.⁶ A halálos betegség elég ok, ám mégsem elég magyarázat színész és szerep ilyen fokú, a közösségi emlékezet által évtizedeken át megőrzött-megerősített azonosítására. Akadnak még híres utolsó alakítások, melyek mégsem szabják meg ilyen mértékben az emlékezés kereteit. Az ügynök pillanata a közösségi emlékezetben erősebbnek bizonyult Timár minden addigi alakításánál. A pillanat rögzítéséhez „bármely igazságnak egy konkrét esemény, személy vagy helyszín alakját kell öltenie, hogy gyö-

---

ló, Szilágyi Tibor (kétszer) és Tordy Géza (kétszer). A Nemzeti Színház legközelebb 2017-ben mutatta be Miller drámáját Blaskó Péter címszereplésével (rendező Csiszár Imre). OSzMI Színházi Adattár, hozzáférés: 2020.07.27.,

<https://monari.oszmi.hu/web/oszmi.01.01.php?bm=1&kv=15484168&nks=1>

⁵ JÁKFALVI Magdolna, „Marton Endre: Az ügynök halála, 1959”, *Philther. A magyar színháztörténet elmúlt évtizedeinek kánonja*, hozzáférés: 2020.07.27.,

<http://theatron.hu/philther/az-ugynok-halala/>

⁶ 1957-től beteg, tüdőrákos. DEMETER Imre, *Köszönöm a tüzet... Timár József élete* (Budapest: Gondolat, 1971), 169.

keret verjen a csoport emlékezetében.”⁷ Timár alakja kép formájában, vizuálisan rögzített maradt a későbbi korok számára: Keleti Éva talán leghíresebb színházi fotója éppen ügynökként ábrázolja őt. A fekete-fehér fényképen enyhén meghajlott hátú, őszes hajú férfi áll, a térnek (rendezői) jobb hátulról bal előre futó átlóján, arccal kissé rendezői balra-oldalvást fordul, feje finoman lehajtva, jobb lába valamivel a másik előtt. Nagy, puhának tűnő világos zakó-kabátja van, modern csíkos mintás nyakkendője. Két kezében két mesebelien hatalmas, harmonikás akdatáska (az előadás ikonja). A férfi fénycsíkban áll, a színpad deszkáin, mögötte lépcső árnyéka, és ő maga is árnyéket vet. Arccal ugyan maga elé, kissé a föld felé fordul, de tekintetét mereven előre szegezi, így mintha mégis bal-fölfelé összpontosítana. Egyedül lehet, nem néz senkire, koncentrálni. A kép címe: *Timár József színművész Arthur Miller Az ügynök halála című színművében a Nemzeti Színházban*. Az ügynök-színész azonosítása tehát fakadhat abból, hogy ez a pillanat, a játszás pillanata megőrzött, dokumentált, és maga a kép lett híres. Keleti visszaemlékezése szerint azonban ezt a képet – pályafutásának egyik legsikerültebbjét⁸ – nem előadásban vagy próbán fotózta, hanem az egyik előadás előtt, amikor Timár a kulisszák mögött színpadra lépni készült és egyedül, önmagának kipróbálta, milyen is lesz megemelni a táskákat:

„Hallottam, hogy beteg, bementem a színházba, hogy megnézzem, képes-e egyáltalán ilyen betegen játszani. Álltam a függőnynél, és láttam, hogy a kulisszák mögött megemeli a két bőröndöt, próbálgatja, hogy be tudja-e vinni

---

⁷ Idézi Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, ford. HIDAS Zoltán (Budapest: Atlantisz, 2018), 38.

⁸ A négy legjobb képe között tartja számon: „Keleti Éva négy fotója”, *Mai Manó ház blog*, 2012. 05. 31., hozzáférés: 2020.07.27., https://maimanohaz.blog.hu/2012/05/31/keleti_eva_negy_fotoja.

a színpadra, tud-e játszani. Annak idején persze egy lépést sem tettem gép nélkül. Lőttem egy kockát, amiről később senki nem hitte el, hogy nem az előadáson készült (...) Akkor kezdtem megérezni, hogy a színházi fotó is több az egyszerű reprodukciónál.”⁹

Az esetet Keleti szinte minden interjújában elmeséli, utólag maga is elemzi-értelmezi a képet, így a színházi anekdota, a kép története-kontextusa azokhoz is eljut, akik esetleg nem is ismernék föl rajta a színészt.¹⁰ Párkányi Raab Péter 2002-ben erről a képről mintázza a Nemzeti Színház parkjában álló

⁹ BAKCSAI Sándor, „Életem felét a színházban töltöttem. Beszélgetés Keleti Éva fotóművésszel.” *Fotóművészet* 48, 3-4.sz. (2005), hozzáférés: 2020.07.27., http://www.fotomuveszet.net/korabbi_szamok/200534/eletem_felet_a_szinhaban_toltottem?PHPSESSID=d58de39650f43d1d4f7cd9d19ba4a740

¹⁰ Pl. „De a Timár-kép kapcsán valójában a riportrovatos kollégáim mondták el, valami komoly dolgot csináltam. Még tapasztalatlan voltam, nem tudtam, mitől olyan jó az a kép. Sokkal később értettem meg, hogy mennyi minden rajta van. Egy ember, aki azért küzdött az adott politikai szituációban, hogy színész maradjon. Aztán megkapja Willy Loman szerepét, de a rá nehezedő súlyok miatt tüdőrákos lesz. Estéről estére színre lép, miközben a betegsége agresszívabb, mint hitték. A kellékbőröndöket emelve próbálgatja a fizikai erejét. Tudni akarja, képes lesz-e belépni a rivaldába. A kép a meggyötörtségről, küzdelemről, akaratéről szól. Amikor készült, akkor ezt nem gondoltam így végig – akkor exponáltam, amikor éreztem, hogy meg kell tennem.” SZTANKAY Ádám, „Elképesztő képek, elképesztő történetek – Interjú Keleti Évával.”, *Origo*, 2017. 03. 19., hozzáférés: 2020.07.27. <http://www.origo.hu/kultura/20170319-szinhazi-fotos.html>

szobrát.¹¹ A kép keletkezéstörténete világossá teszi azt, ami egyébként is nyilvánvaló: a kép tárgyának köze van a kép sikeréhez, az ábrázolt alak titkokat hordoz. A valódi (realista) kérdés tulajdonképpen az, ki is szerepel ezen a fotón: Timár József színész vagy Willy Loman, a szerep. Hiszen Timár nem mint civil ember áll az objektív előtt, egyrészt rajta a jelmez, kezében a kellékek, másrészt láthatólag dolgozik. Ugyanakkor „hivatalosan” nincs is szerepben: az előadás még nem kezdődött el. A színpad deszkáin áll, de még a takarásban. Fényben, de nem a nézők szeme előtt. Bőröndökkel a kezében egyszerre áll és indul, rögzítetten úton van. Testében, megjelenésében hordozza azt, amit a kép tere – színpadon, de takarásban – és ideje – előadás előtt közvetlenül – jelent, a színház vagy színháziság ontológiai határhelyzetét valóság és fikció közt, és a kettő közti folyamatot, a mozgást.

„a (...) kép egy csak rá jellemző „kép-idővel” rendelkezik. A szemlélő időérzékére apellál, hogy a képben megállított, latens mozgást elképzelje, érzékelje, folytassa és hogy végül is ő maga „állítsa elő”. A kép egy kezdetben „időtlennek” látszó valóságot ábrázol, de a szemlélő időérzékének, képzeletének, empátiájának és abbeli képességének köszönhetően, hogy mozgásbeli folyamatokat megújítóan újra tud élni, megtapasztalja az időbeli folyamatot a képen (...)”¹²

¹¹ Párkányi Raab Péter, *Timár József*, bronz, kő, 2002. Párkányi későbbi nyilatkozata szerint a Timár-szobornak olyan sikere volt Franciaországban, hogy divatba jöttek a bőröndös szobrok. Nyomon követhető az előadásban játszó bőröndök számának legendája is. DALIA László, „Az ügynök útra kelt”, *168 óra* 21, 39. sz., (2009): 41.

¹² Hans-Thies LEHMANN, *A posztdramatikus színház* (Budapest: Balassi, 2009), 189.

Az úton levés azonnal látható és mindenki számára könnyen kódolható jelzés a képen, a legelemibb mozgás, haladás, élet-metaphora.¹³ Az alak testtartása fegyelmettségre, kötelességtudatra utal, bár hajlott, zárt, idős a test, a tekintet konok. Ha a kép nézője tudja, hogy előadás előtt készült egy színészből, akkor azt is tudja, hogy készül, a színpadra tart, bár még éppen nem indult el. Olyan önfelelt pillanatot rögzít a kép, aminek nem színházi emberek nem szoktak a tanúi lenni, a takarásban, próbán, előadásra készülve mégis mindennapi: nem a jelenben levő, hanem egy pillanattal előre, a jövőre figyelő.

Molnár Gál Péter felrója Keleti Évának, hogy Timárt így ábrázolja, és hogy a kép ilyen sikeres lett: „Fényképével alaposan belenyúlt a színháztörténetbe. Az utókor úgy látja Timárt, amilyenek Keleti Éva látta vagy elképzelte.”¹⁴ A kritikus nem díjazza Timár utolsó alakítását, nem titkolja, hogy szerinte, bár nagy színész volt, és minden más szerepében remek, ebben az egyben nem: a nézők, akik tudtak a betegségről, *Az ügynök*-ben a „nyíltszíni halálmenetet” siratták meg, és Keleti képe csak „megerősítette a közvéleményt”.¹⁵

Ezzel ugyanakkor azt is kimondja, hogy a kép kifejezi, ugyanazt jelenti (ugyanazt ábrázolja), mint amit (akit) estéről estére a Nemzeti Színház nézői láttak, vagyis, bár ezt ő jó színészi munkának, szakmai teljesítménynek nem hajlandó elfogadni, mégis tanúskodik a színész *Az ügynök*-beli jelenlétének erős és nagy hatásáról.

¹³ Az „élet egy utazás” konvencionális fogalmi metafora. KÖVECSES Zoltán, *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*, (Budapest: Typotex Kiadó, 2005), 19–20. és 47. (Az utazásról mint metafora-forrástartományról ld még LAKOFF-JOHNSON, *Metaphors We Live By*, [Chicago-London: University of Chicago Press, 1980], 97–115.)

¹⁴ MOLNÁR GÁL Péter „Keleti Éváról”, *Népszava* 138, 200. sz. (2011), 13.

¹⁵ MOLNÁR GÁL, „Keleti Éváról”, 13.

„A színész léte (...) azért tűnik a néző számára jelenvalónak, és azért nem lehet nem tudomást venni a jelenlétéről, mert még azelőtt képes beöltöni és uralni a teret, hogy a kifejező tehetségét egy bizonyos alaknak a szolgálatába állítja.”¹⁶

Ahhoz tehát, hogy az erős jelenvalóság értelmezhetővé váljon, a múlt eseményei tudnak hozzásegíteni.

Történet, múlt

A „megtört ember ikonjának”¹⁷ emlékezetéhez sajtóbotrányok, egy Horthy- és egy Rákosi-rendszerbeli eltiltás és több évtizedes művész-színészi pálya tartozik. A Timár életéről írott monográfia¹⁸ és neki emléket állító televíziós portréműsor¹⁹ egyaránt a botrányok köré rendezik az életrajzot, miközben a színházi szerepekről igyekeznek beszélni. Demeter Imre, aki szakmája szerint kritikus, a hozzáértő jóbarát szemszögéből, vállaltan szubjektív emlék-töredékeket, anekdotákat gyűjt, felsorolja-értékeli a szerepeket.²⁰ Major Tamás és Gobbi Hilda – akik írásban és szóban is mesélnek róla²¹ – mint kollégák lát-

¹⁶ Erika FISCHER-LICHTE, *A performativitás esztétikája*, ford. KISS Gabriella, (Budapest: Ballasi Kiadó, 2009), 133.

¹⁷ JÁKFAI, „Marton Endre...”

¹⁸ DEMETER, *Köszönöm a...*, Demeter Koch Lajos Adattárára támaszkodik.

¹⁹ GÁBOR Pál, *Színész és változó világ: Timár József*, 1980., hozzáférés: 2020.07.27., <https://www.youtube.com/watch?v=PGqjToQywGU>

²⁰ Demeter a Koch Lajos által szerkesztett adattárra támaszkodik. KOCH Lajos, *Timár József* (adattár), (Budapest: Színháztörténeti Füzetek, 40. Színháztudományi Intézet – Országos Színháztörténeti Múzeum, 1961)

²¹ Szóban a fent említett műsorban, írásban pl.: GOBBI Hilda, *Közben* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1984) és KOLTAI Tamás, *Major*

tatják Timárt, Major elejétől a végéig tanúja a pályának: tizennégy évesen a nézőtéren ül, amikor Timár először lép a Nemzeti színpadra, majd igazgatóként ő mond fel neki 1950-ben, és szerződési vissza 1959-ben, temetésén ő búcsúztatja. Gobbi Hilda pedig az, aki a színészekre, így Timárra, a nagy színészre való emlékezést fontosnak tartja és talán a leginkább szorgalmazza.

A következőkben ezekre a forrásokra és korabeli cikkekre, kritikákra támaszkodva röviden áttekintem Timár pályaképét, hogy kiderüljön, *Az ügynök* nézői mire emlékezhetnek 1959-ben, őt magát a Nemzeti nagyszínpadán megpillantva.

Timár²² huszonkét éves 1924-ben, amikor Ódry Árpád meghallgatja, ahogy verset mond, és javasolja számára a színészi pályát. Ekkor beiratkozik az akadémiára, de csak az előkészítő évet végzi el, amikor már szerződési is a Nemzeti Színház. Szerződésének története olvasható a sajtóban is.²³ Major Tamás úgy emlékszik debütálására, első színpadra lépésére a „márványarcú Achmed” apró szerepében, hogy egy „vox humana, emberi hang” szólalt meg a színpadon, amire mindenki fölfigyelt.²⁴ Innentől kezdve 25 éven át a

---

Tamás – A Mester monológja, (Budapest: Ifjúsági lap- és könyvkiadó, 1986)

²² Timár vagy Tímár, mindkét változat előfordul (eredetileg Gerstner). 1902-ben született Budapesten.

²³ Az Akadémia növendékei próbát néztek a színházban, Ódry Árpád, a főszereplő azonban betegség miatt nem érkezett meg. Hevesi felszólított egy fiút, hogy olvassa be Ódry szövegét – és azonnal felfigyelt a fiatal Timár kivételes orgánumára. Hamarosan nekiadta a Nemzetitől távozott Kiss Ferenc szerepeit pl. a *Bizánc* című darabban Achmedét. Ez a szerződési emlékezetes pillanata a pályának, csaknem minden Timár-interjúban kitérnek rá. Például: *Színházi élet* 14, 45. sz., 1924, 31.

²⁴ „Bent ültem a nézőtéren, és tanúja voltam valaminek – egy színész felfedezésének. Fel-

Nemzeti tagja, 1950-ig (Hevesi Sándor, Márkus László, Voinovich Géza, Németh Antal és Major Tamás igazgatása alatt). A huszonöt év alatt kétszer pár hónapig nincs szerződésben, nem játszik: 1928-ban ez pár hónap, 1942-43-ban majdnem egy év. 1950-ben felmondanak neki. Pályája tehát szorosán a Nemzeti Színházhoz köti, csak élete utolsó évtizedében, kényszerűségből játszik máshol.

Hevesi tanítványának vallja magát,²⁵ Ódryt csodálja.²⁶ Együtt játszik pl. Jászai Ma-

---

fedezte őt a közönség. Ez valami hihetetlen nagy pillanat volt. Abban a jelenetben, ahol a két török követ megjelenik Konstantin császár előtt, Timár mellett egy rendkívüli módon deklamáló színész mondta a szöveget, és utána egyszercsak megszólalt egy vox humana, egy emberi hang. Arról van szó, hogy megkérdezi Konstantin császár a török követeket, hogy milyen hajóhad fogja az ő híveit elszállítani. És akkor megszólalt Timár és azt mondta: „Egy sajka ring a márványtengeren, az elég lesz neked és minden hívednek, tiszteletreméltó Konstantin.” A közönség felhördült. Ilyen hangot nem hallott még ebben a szerepben és ebben a jelenetben. És utána egy hatalmas tapsvihár tört ki, mondhatnám, több perces tapsvihár. A szerencsém még tetézte az, hogy a jegyem a földszint utolsó sorában az igazgatói páholy alatt volt, és láttam Hevesi Sándor boldogságát. (...) Egy új korszakot jelentett az ő játéktípusa. Pompásan illeszkedett ebbe a nagyszerű együttesbe, Hevesi kedves színészei közé: Bajor Gizi, Kürthy József, Sugár Károly, Ódry Árpád...” Major Tamás in GÁBOR, *Színész és...*, 12.27'

²⁵ „Tíz évig játszottam Hevesi Sándor útmutatásával, ez az én művészi tőkém, ma is abból élek még. Életre szóló hatással volt rám, ő volt a mester és én a tanítvány” DEMETER, *Köszönöm a...*, 45.

²⁶ Ódry „...elítélte azt a felfogást, amely a klasszikus színésztől hatalmas termetet, dörgő hangot követel meg, ami a külső jelek logikus következményeként az előadás kongó,

rival, Márkus Emílával, Törzs Jenővel, Csontos Gyulával, Jávor Pállal. 1927-től kezdődően Bajor Gizivel huszonkét éven át jó partnerek.²⁷ Nagyon fiatalon színházi sztár, az első négy évadban majdnem hetven szerepet játszik, közte pl. Tybalt-ot, Antoniót *A velencei kalmárban*, Hírnököt az *Antigonében*.²⁸ 1928 márciusában sajtóhír az is: nem jelent meg egy előadáson és nem tudta igazolni a távolmaradást.²⁹ Előbb csak egyhavi gázsiját vonja meg a színházi törvényszék, majd összeül a színház Nagy Adorján vezette „ötös

üres álpátoszába torkollik, és ami a Nemzeti Színháznál még a német iskola hagyománya volt. Éppúgy elítélte azonban azt a „francia iskolát”, amelynek hirdetője és megvalósítója a Nemzeti Színháznál elsősorban Ivánfi Jenő volt, aki Cocquelin-től, a híres francia színésztől átvett éneklő stílussal jóformán a mondanivalótól függetlenül, csak zenei hatásokra épített. Ő, Ódry maga, Pethes Imrével, Hevesi Sándorral és Paulay Erzsivel, annak az elvnek a hirdetője és megvalósítója volt, amely az emberi beszéd mindennapi természetességéből indul ki, de ezt stilizálja és emeli művészi hatásokra, a legnemesebb patoszra. Ezen a ponton volt sok vitája – mint mondotta – az akkori Vígszínház uralkodó stílusát, a naturalista színpadi beszédet diadalra vivő Hegedűs Gyulával és társaival.” ASCHER Oszkár, „Ódry Árpád”, in *Nagy magyar színészek*, szerk. GYÁRFÁS Miklós és HONT Ferenc, (Budapest: Bibliotheca, 1957), 306.

²⁷ Bajor Gizi: „Egymást buzdítjuk, egymást doppingoljuk a színpadon, gondolkodásunk, humorunk egyforma, szóval össze vagyunk stimmelve!” Timár: „Amikor először játszottunk együtt, halálosan beleszerettem. És ez a szerelem azóta is tart”. DEMETER, *Köszönöm a...*, 131.

²⁸ DEMETER, *Köszönöm a...*, 25.

²⁹ Timár Józsefet azonnali hatállyal elbocsátották a Nemzeti Színházból. *Pesti Napló* 79, 91. sz. (1928): 14. Timár József színészt azonnali hatállyal elbocsátották a Nemzeti Színházból. *Esti Kurir* 6, 91. sz. (1928): 6.

bizottsága”, akik szerződészegésnek minősítik az esetet és azonnali állásvesztésre ítélik. Hevesi nem él a kegyelmezés jogával,³⁰ ám ösztől visszaszerződött, így Timár pályája lényegében töretlenül folytatódik. Huszonhét évesen játssza Fegyát *Az élő holttestben*³¹ és Lucifert *Az ember tragédiájában*. Luciferét minden kritika kiemeli, dicséri, bár egyöntetűen hiányolják belőle a démoniságot; intelligens, ironikus, hideg alakként írják le.³² Kortárs darabokban is játszik, pl. Her-

³⁰ „Timár József egyike volt a Nemzeti Színház legtalentumosabb fiatal tagjainak. (...) És mégis elbocsátottam. *Most* nem tehettem mást. (...) olyan súlyos mulasztást követett el, amilyenre eddig egyszer sem akadt példa a Nemzeti Színházban (...) a törvényszék állásvesztésre ítélte (...) nem állt módomban, hogy a színházi fegyelem veszélyeztetése nélkül állást foglalhassak Timár József mellett.” Hevesi Sándor nyilatkozata, *Pesti Napló* 79, 91. sz. (1928): 14.

³¹ „Sztanyiszlavszkijékat láttam, amikor Pesten voltak, ők megnézték velem az *Élő holttest* Fegyáját, bejöttek az öltözőmbe, s nem hitték, hogy az a fiatal színész, aki én voltam, azonos a színpadi Fegyával. Hány éves voltam? Huszonhét.” DEMETER, *Köszönöm a...*, 191.

³² „A tegnapi szezonnyitás igazi meglepetése és érdekessége Timár József Luciferje (...) Hideg, racionális szelem volt. Hűvös, ironikus, aki sok apró részletben új színeket is hozott (...) ha van valami, amit a bemutatkozás után kívánnánk tőle, az az, hogy alakításába itt-ott több démoniség kell.” G. J.: „Művészet”, *Uj nemzedék* 11, 198. sz. (1929): 9. „Timár Luciferje okos és értelmes, de hiányzik belőle a démoni elem” Ádám, Éva, Lucifer – Kapunyitás a Nemzeti Színházban. *Ujság* 5, 198. sz., (1929): 10. „Nekünk Timár József Luciferje tetszett legjobban; orgánuma érdekes, egyénisége rugalmas, e nagy skálájú alak teljes befogadására képes. Csupa intelligencia volt alakítása, beszéde csupa okos színezés (...) kissé elveszett a bonyolult feladat külsőségeiben és beszédtechnikai megoldásaiban, ami

czeg Ferenc szinte minden bemutatott darabjában kap szerepet, később Németh László főhőseinek megszemélyesítője.³³ Előbb Ottó, majd Biberach a *Bánk bán*ban. 1936-os az előadás, amely pályájának legnagyobb sikere, ebben kettős főszerepet játszik: A *roninok kincse* japán kabuki-világot idéz meg, Kállay Miklós darabját Németh Antal rendezzi, Ránki György zenéjére Miloss Aurél koreografál, a tervező Jaschik Álmos.³⁴ Ebben az előadásban külön kiemelik a későbbi Linda, Somogyi Erzsébet alakítását is.³⁵ A színészi csúcs azonban a kritika szerint Orin az *Amerikai Elektrában*.³⁶ Ezután Oresztész, Próbakő, Edgár a *Lear*ben.

1942 januárjától 1943 áprilisáig azért nem lép színpadra, mert egy nyaraláson történt szóváltás miatt nemzetgyalázással vádolják meg, csendőrségi ügy, bírósági eljárás folyik ellene, hevesen támadja a jobboldali sajtó.³⁷

---

aztán az alak belső hevének – mondjuk így: démoniségének – a rovására ment.” „Az ember tragédiája új betanulással a Nemzeti Színházban”, *Pesti Hírlap* 51, 198. sz. (1929): 15.

³³ Németh ír is Timárról: „Színész és író” in: NÉMETH László, *A felelősség szorításában I.* (Budapest: Püski Kiadó, 2001), 437–440.

³⁴ BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig, RAJNAI Edit, SOMORJAI Olga, szerk., *Színháztörténeti képek* (Budapest: Osiris Kiadó, 2005)

³⁵ DEMETER, *Köszönöm a...*, 42.

³⁶ „Hozzájuk méltó volt Timár Orinja, egyik legemlékezetesebb alakítása ennek a kiválóan tehetséges művésznek...” KÁRPÁTI Aurél, „Amerikai Elektra – A Nemzeti Színház vásárnapi O’Neill bemutatója”, *Pesti Napló* 88, 49. sz. (1937), 14. „Timár félszeg, szakállas alakja az utolsó részben olyan hallucináció, mint egy Dosztojevszkij-regény” Hevesi András idézi DEMETER, *Köszönöm a...*, 54.

³⁷ Pl. „Úgy hisszük azonban, Timár pezsgős állapotában árulta el, hogy a faj-magyar közönség világnézetére fittyet hány (...) A bálon szinte tüntetett az asztalnál ezzel az egyetlen zsidóval.” „Botrány a badacsonyi Anna bálon. Timár József súlyos esete”, *Magyarország* 23, 177. sz., (1942), 8. Vagy: „Vizsgálatot

„...Azt mondtam, hogy a fiamból zsidót ne velek, mert utálok ezt a tehetségtelen magyar középosztályt. Képzelted, hogy ez akkor milyen port vert fel” – idézi fel Timár egy levélben évekkel később az esetet.³⁸ Katonai szolgálatra vonult be 1942 őszén. Kollégái, barátai – Bajor Gizi vezette a mentőakciót – kegyelmi kérvényt írtak alá például Németh Lászlóval, Bajcsy-Zsilinszky Endrével, Herczeg Ferencsel, ennek hatására 1943 februárjában kormányzói kegyelemben részesült, megszűnt ellene az eljárás. A sajtóban a támadás-sorozat azonban nem szűnt meg. Mikor néhány hét múlva színpadra lépett, tüntetően nagy taps fogadta.³⁹ Gobbi Hilda így emlékszik: „azokban az egyre sűrűsödő időkben mindenkinek színt kellett valania. Jóskával hányszor barangoltunk végig előadás után a körúton, ha mást nem tudtunk tenni, odafirkáltuk a falakra: Vesszen Hitler!”⁴⁰ Nem tartozott a baloldali ellenállási mozgalomhoz, bár fellépett a Gobbi által szervezett szavalóestek némelyikén. 1944 november elején letartóztatták, ekkor, a nyilas főkapitányságon, fogságban találkozott Rajk Lászlóval, majd a Gestapóhoz vitték (itt pedig egy pillanatra Jávor Pállal), végül egy nyilas nyomozó segítségével decemberben megszökött a Margit körúti fegyházból.⁴¹

---

indított a Nemzeti Színház Timár József ellen nyaralási botránya miatt”, *Új Magyarország* 9, 178. sz., (1942), 8.

³⁸ DEMETER, *Köszönöm a...*, 85

³⁹ „Ez a kiváló művész, akit már olyan régen nem láttunk a Nemzeti Színház színpadán (és akit megjelenése pillanatában a főpróba közönsége zúgó, hosszú percekig tartó tapsal fogadott) férfiasan színezi nehéz szerepének legkisebb mondatát is.” BAKY Marica, „Szépanyám. Bemutató a Nemzeti Színházban”, *Az Ujság* 19, 95. sz., (1943)

⁴⁰ GOBBI, *Közben*, 69.

⁴¹ DEMETER, *Köszönöm a...*, 109–110. Az ostrom alatt Budán bujkált. Kisfia gennyes agyhártyagyulladásra kapott, és egyik fülére teljesen, másikkra majdnem teljesen megsüke-

A háború után marad a Nemzeti tagja, de kevesebbet játszik. Az első nagy szerep 1946 decemberében Antonius (Kleopátra: Bajor), ezt követi a *Tanner John* és az *Othello* címszerepe. Vendégként szerepel más színházakban is, a Vígszínházban pl. Versinyint játssza. De nemcsak klasszikus-drámái szerepei vannak, vígjátékban, zenés műfajban is szívesen föllép.⁴² Humoráról, színpadi tréfáiról csaknem az összes emlékező beszámol.

Az 1944 nyarán forgatott és 1946 őszén bemutatott Németh Antal rendezte Madách-filmben ő Madách,⁴³ ennek kapcsán a sajtó „fasiszta múltú” színészként emlegeti.⁴⁴

1950 elején a színházi törvényszék ítélete alapján felmondanak neki a Nemzetiben, távoznia kell a színházból, eltiltják a mestersége gyakorlásától is. Ez a „második Timár-ügy” nem sajtónyilvános, és egy minisztériumból származó levél utasítja a Nemzeti Színház igazgatóját, hogy ne is legyen az:

---

tült. 1945 elején Gobbi Hilda átadta nekik a lakását, pár hónapig ott laktak, mert Timárét bombatalálat érte.

⁴² Pl. Föllép az *Ipafai lakodalom* c. előadásban az Operettszínházban 1949-ben. DEMETER, *Köszönöm a...*, 135.

⁴³ Németh Antal, *Madách: Egy ember tragédiája*, 1944. Ez Németh egyetlen filmje. „A szereplők kiválasztása nem az akkori sztárok ranglistája alapján történt, hanem a portréhűség és a színészi alkat szerint. Madách maszkját legjobban Timár József arcbenendezése idézte fel, színészi alkata is teljesen megfelelt, így ő lett a címszereplő. Ez a szerep őrzi a filmen élete végéig mellőzött Timár egyetlen nagy alakítását.” NÉMETH Antal, „Egy emberöltő Az ember tragédiája szolgálatában”, in NÉMETH Antal, *Új színházat!* (Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1988), 467.

⁴⁴ „több fasiszta múltú színész is szerepel benne”, pl. Timár. Az 1946. szeptember 21-én megjelent *Képes Figyelő*ből idézi Koltai Tamás: *Az ember tragédiája színpadon* (Budapest: Kelenföld Kiadó, 1990), 157.

„A törvényszéki eljárást úgy kell folytatni, hogy egész emberi és politikai jellemtelensége kiderüljön. Kifejezett politikai indoklással történjék az elbocsátása. Igenis tartalmaznia kell az eljárásnak és az ítéletnek a Szózat ügyében elkövetett disznóságot is. Nincsen okunk elhallgatni, hogy ő a Szózatot fasiszta módon szavalta, és ezzel elferdítette igazi lényegét. Az ítéletet a színház egész nyilvánosságával közölni kell, anélkül, hogy ezt a sajtó nyilvánosságára is hoznánk.”⁴⁵

A hivatalos indok szerint Timár tüntetést uszított szilveszterkor elmondott *Szózattal*.⁴⁶ Demeter Imre szerint egy színészbüfében 1949

---

⁴⁵ Idézi GOBBI, *Közben*, 72.

⁴⁶ Major Tamás így emlékszik: „botrányt csinált (...) úgy mondta el a *Himnuszt*, hogy megállt közben, és óriási tapsvihar tört ki, megkönnyezett és ehhez hasonlók. Timár ilyen volt. Ott hirtelen megneszelte – már be volt csípve –, hogy tud hatni, és elmondta, hogy »jöni fog, mert jöni kell, egy jobb kor...« – és nem tudta tovább folytatni, könnyekkel a szemében imádkozó mozdulatokat tett. Mire a nézők szétverték a színházat (...) én erről nem tudtam, csak Ruttkai Ottótól hallottam...” KOLTAI, *Major...* 85. Demeter szerint: „Tény, hogy amikor a sorhoz ért (...) s egy kicsit előrelépett – kitört a taps a nézőtéren.” DEMETER, *Köszönöm a...*, 139. „ekkor volt, hogy a déli harangszót is betiltották (...) A felszólítás: »Hazádnak rendületlenül Légy híve ó magyar« – bizonyos szektás fülekben fasiszta jelszóként hatott.” GOBBI, *Közben*, 71. Egyikük sem volt a helyszínen. Az egyetlen emlékező, aki jelen volt a szavaltánál, Timár felesége, szerinte Timár egyszerűen „jól mondta el” a Szózatot. In: GÁBOR, *Színész és...*, 40', hozzáférés: 2020.07. 23, <https://www.youtube.com/watch?v=PGqIToQyWGU>

őszén, a Rajk-per alatt elhangzott kirohanás lehetett az igazi indok:

„arról beszélgettek, hogy Rajkot már a spanyol polgárháború idején beépítették (...) egyszer csak berobbant a magánosan, messzebb ülő, addig észrevétlen Timár, s magából kikelve felugrott s a kollégákra kiáltott: »Mit beszéltek itt összevissza? Én a rendőrségen együtt voltam Rajkkal (...) láttam megkínozva, vérese verve – a beépítettek nem így néztek ki!« Dermedt csend; Timár visszaült és kért egy fröccsöt Hertitől. Senki se felelt; a társaság hirtelen széteszlott (...) Timár (...) ezzel alighanem eldöntötte legközelebbi két esztendejének ügyrendjét.”⁴⁷

A színházban összehívott törvényszék megszavazta az elbocsátást.⁴⁸ A vádpontok között az alkoholizmus is szerepelt.⁴⁹ Timár

⁴⁷ DEMETER, *Köszönöm a...*, 138.

⁴⁸ „Az ítélet meghozatalához például nem volt elég a kétségbeesett Maklárly vezette fegyelmi bizottság döntése. Ahhoz az én szavazatom, hozzájárulásom is kellett. És azon a társulati ülésen én is feltettem a kezem, helyeselve Timár elzavarását a pályáról. Nem változtat »bátor« döntésem semmit, hogy még százharminc kéz lendült a magasba, mutatva a teljes egységet, a Nemzeti Színház társulatának példás politikai éleslátását, amivel Timárt elküldtük, elküldtem »valamilyen üzembe«. Felejthetetlen volt, ahogy a színpadon kihirdették a fegyelmi határozatot. Felejthetetlen volt, pár órával később, ahogy ugyanezen a színpadon, a Jegor második felvonása végén Somlay odaszól Maklárlynak; fújd, trombitás... A közönség kővé meredt a tehetség rázúduló fergetegétől és csak dermedten bámulta a felvonásvégi függőnyt.” ZSOLT István, „Nincs vitánk! – Jegyzetek a Major-monológhoz”, *Képes* 7 2, 8. sz. (1987), 37.

⁴⁹ „Szemben áll velünk egy ember, aki már reggel kilenc órakor részeg (...) Harc folyik itt

munkakönyve szerint⁵⁰ a MÁVAG Mozdony-és Gépgyárban lett vasesztergályos átképzős, 1950. decemberétől 1951. február 3-ig pedig üzletszerző volt Böhm Gyula fényképésznél: azaz fényképész-ügynök. Járt a vidéki városokat, és a fényképek mellé állítólag verseket is szavalt a vevőknek.⁵¹ Majd egy hónapot betanított segéd munkásként dolgozott a Dunamenti Mélyépítő Vállalatnál.⁵² Az 1951-52-es évadban a miskolci színházhoz szerződhet (*Szabad szél, Palotaszálló*, Háy: *Az élet hídja* c. darabokban lép föl), az 1952-53-as, következő évadot pedig az Ifjúsági Színházban tölti (itt pl. Dobó Istvánt játszhatja), majd 1952 őszétől a Madách Színház tagja, ahol szovjet kurzusdarabok mellett klasszikus szerepeket is kap. 1954-ben Rank doktor Tolnay Klári Nórája mellett. A kritikák dicsérik Alceste, Mercutio, Versinyin, Otto Frank szerepében, a legnagyobb színészi teljesítménynek 1956 tavaszán *Az éjjeli menedékhely* Színészet tartják.⁵³ 1956-ban

ebben az országban, a békének és a háborúnak, a szocializmusnak és az imperializmusnak a harca. Timár József egész eddigi magatartásával világosan az ellenség táborába tartozik, tehát nincs okunk sajnálni. Mi pártunknak nagyon hálásak vagyunk azért, hogy a fegyelmi bíróság határozatán keresztül megtanított ébernek lenni, és megtanított gyűlölni az ellenséget, hogy leleplezzük.” A jegyzőkönyvből idéz MOLNÁR GÁL Péter, „Timár József koholt színházi pere”, *Népszabadság* 60, 56. sz. (2002), 10.

⁵⁰ GOBBI, *Közben*, 280.

⁵¹ DEMETER, *Köszönöm a...*, 151.

⁵² A portréfilmben megszólalnak Timár egykori alkalmi munkaadói is. GÁBOR, *Színész és...*, 45.30'

⁵³ „Az előadás legkiemelkedőbb alakítása Timár Józsefé. Játéka szívet szorító és ironikus, lelkes és fanyar, különös és ritka keveréke a jellemszíneknek. Timár a színész alakjában meghökkentő erővel fejezi ki a drámát és a szerepét is. Legnagyobb jelenetei: amikor eszébe jut az elfeledett vers, vagy a gyó-

lesz Érdemes Művész, 1957-ben kap Kossuth-díjat. Bár Major már 1955-től kéri a minisztériumot,⁵⁴ végül 1959-ben szerződött vissza Timárt a Nemzeti Színház, ahol az utolsó szerepe lesz Miller ügynöke, Willy Loman. A szerepet betegesen játssza, tüdőrákos. Októbertől májusig az állapota látványosan romlik, májusban a kórházból már csak az előadásokra jár ki. A következő évadban már nem lép színpadra.⁵⁵

A Marton Endre rendezte előadás nézői az életrajzból, színházi múltból részleteket, töredékeket ismerhettek. Timár, aki a Nemzeti régi nagyok által felfedezett fiatal sztárja, vezető színésze volt, 1950-ben politikai okokból eltűnt néhány évre, és amikor ismét a Nemzeti színpadára állt, már halálos beteg volt: valamit tett vele, az egykori lángoló fiatal hőssel⁵⁶ a kor, a rendszer.

Tévéfelvétel

Színész és szerep összefonódó emlékezetében valószínűleg nagy szerepe van a gyorsaságnak is: a mindenki által előre tudott, tehát hosszan várt halálhír hirtelen bekövetkezte után rögtön úgy jelent meg a médiában Timár, mint az ügynök. Ügynökként búcsúztatták a nekrológok,⁵⁷ sírjánál a gyász-

gyulás ábrándja – ezt a szerepalkotást színháztörténetünk mesterművei közé sorolják. Új színésznemzedékek tanulhatják belőle, milyen a tiszta szerepfelfogás, a bonyolult egyszerű kifejezése." GYÁRFÁS Miklós, *„Éjjeli menedékhely – Gorkij-dráma a Madách Színházban”*, *Népszabadság* 14, 111. sz., (1956), 4.

⁵⁴ MOLNÁR GÁL „Timár József...”, 10.

⁵⁵ 1960. október 3-án, 58 évesen hal meg.

⁵⁶ A műsorban Timár szerepeit fölelevenítve úgy találják, legfőképpen a hőszerepekben tűnt ki. GÁBOR, *Színész és...*, 1:01:01'

⁵⁷ „Gazdátlanul maradt a vállat húzó két hatalmas bőrrönd: Willy Loman nem érkezik meg többé. Willy Loman nem utazik többé. Willy Loman nem hal meg többé. A színész halt meg, aki eggyé vált az ügynökkel; a színész,

beszéd,⁵⁸ és halála után alig két héttel közvetítette a televízió *Az ügynök halála* előadást, ami különleges esemény volt a magyar televíziózás történetében; első alkalom.

A tévéfelvétel az előadásról 1960 tavaszán készült, nem titkolt célja az volt, hogy megőrizze Timárnak, a színésznek az alakját és alakítását az utókor számára.⁵⁹ A pillanat, amelyben a felvételt készítették, a tévétechnika szempontjából a legelső, az egyéni élet szempontjából az utolsó lehetséges pillanat volt. Újdonságnak számított a telerecord: színházi előadásokat addig is sokszor közvetített a televízió, de *Az ügynök halála* volt az

---

aki – mondjuk ki most, a gyász fekete órájában, ha eddig nem tettük! – napjaink legnagyobb színésze volt.” D. L. *Film, Színház, Művészet* 4, 41. sz. (1960), 14.

⁵⁸ „Alázatot, a pálya szeretetét, a közönség megbecsülését hagyta reánk örökségül Timár József, a kultúra, az emberség ügynöke. És így élete értelme akkor is megmarad, amikor már nem lesz közönség, mely látta volna őt, mert a magyar színművészet fejlődésében Timár József munkássága, tehetsége és embersége mindig jelenvaló lesz.” MAJOR Tamás, *„Timár József”*, *Kortárs* 4, 12. sz., (1960), 849.

⁵⁹ „...óriási drukkk volt a TR üzembeállítás kapcsán, azért, hogy a Telerecorder a színházi felvételre üzemeljen. A szakma már tudta a hírt Timár József halálos betegségéről...” DUNAVÖLGYI Péter, „Lehet, hogy Timár József utolsó színpadi alakítása még 60 évig dobozba zárva marad?”, <https://dunavolgyipeter.hu>, hozzáférés: 2020.07.27.

https://dunavolgyipeter.hu/televizio_tortenet/esemenyek_emlekek_dokumentumok_a_hazai_televiziozas_tortenetebol/lehet_hogy_timar_jozsef_utolso_szinpadialakitasa_meg_60_evig_dobozba_zarva_marad

„...valóságos versenyfutás volt az elmúlással: megörökíteni mindenáron ezt az alakítást (...) a kérdést: mi marad meg a színészből (s itt mindig csak a színpadi színészre gondoltunk) az elmúlás után – most a technika már megoldotta.” DEMETER, *Köszönöm a...*, 194.

első előadás, amelyet rögzítettek. Ráadásul nem is egy este alatt: a film 20 percenként kifutott, utána tekerceselni kellett, majd újra-fűzni, és csak utána felvenni megint, így a végleges felvétel több előadásból való: Zsurzs Éva (ő vezette a közvetítést) emlékei szerint, előbb felvették tehát az első, a harmadik, az ötödik húszpercet, utána egy másik alkalommal a közbülsőket, és még pótfelvételeket is készítettek.⁶⁰ Valószínűleg három este fölvétele látható a végleges előadásfelvételen.⁶¹ Bár utólag sokat dolgoztak a különbségek kiküszöbölésén, a film azóta digitális restauráláson is átesett,⁶² képi- és a hang szempontjából ma is könnyen észrevehető, hol történik a felvételen időbeli ugrás: pl. Timár az ügynök és a Nő jeleneténél ingben indul el Máthé Erzszi felé – akivel a közös jelenet a színpad jobb szélén, vagy oldalt játszódik, más kameraállást is követel – de már zakóban van a jelenet alatt, majd megint ingben a következő jelenetnél.⁶³

Timár halála után tizenhárom nappal, 1960. október 16-án 19 órakor vetítette az előadást először a televízió. Az első alkalom volt, hogy múltbeli színházi előadást láthattak a nézők szerte az országban, olyat, amelynek főszereplője az adás pillanatában már nem élt.⁶⁴ Így még inkább összekapcsolódott az előadás híre a halál hírével:

⁶⁰ ZSURZS Éva „Párbeszéd”, *Film Színház Muzsika* 26, 12. sz. (1982), 21.

⁶¹ SEBES Erzsébet, „15 év 16535 tételben”, *Hétfői hírek* 16, 47. sz., (1972), 4.

⁶² DUNAVÖLGYI, „Lehet, hogy...”

⁶³ „Timár akkor már nagyon beteg volt, így történhetett, hogy az egyik percben elkezdte monológját télikabátban, aztán ingujjban folytatta – a másik előadáson ugyanis ellepte a meleg.” – emlékszik vissza Zsurzs Éva. ZSURZS, „Párbeszéd”, 21.

⁶⁴ 1962. július 18-án vetítette még az MTV, 1994. december 18-án és 1995. február 12-én a Duna Televízió. Hozzáférés: 2020. 07. 17., http://mixed.doubles.tripod.com/theatre/az-ugynok_halala.htm

„...vasárnap óta talán százezerrel több új néző érzi a veszteséget. Azokra gondolok elsősorban, akik halála után néhány nappal találkoztak vele először. Különös, csodálatos szellemidézés!”⁶⁵

Már 1967-ben, hét évvel Timár halála után így írnak róla:

„A magyar színpad története egyik kiváló alakjának és Arthur Miller *Az ügynök halála* című drámája Willy Lohmanjának a neve ma már úgyszólván egymást feltételező fogalmakká váltak. Willy Lohman Timár Józsefet juttatja eszünkbe és Timár József nevének említésekor, úgy véljük, sokak előtt a két hatalmas aktatáska súlya alatt görnyedő Lohman képe jelenik meg először.”⁶⁶

A Timár-ügynök azonosítás, az ügynök-szerep ennyire hangsúlyos kiemelése által a színész régebbi nagy szerepei lassanként homályba vesznek. Major nekrológja, noha az azonosítás gesztusát ő is megtette, még beszél más szerepekről. Demeter Timárról írt könyve címét a *Nórából* választja, emlékeztetését a Mercutio-alakítással zárja. Gobbi Hilda megpróbálja a tévénézőknek átadni, mitől volt olyan jó Timár *A roninok kincsében*. Ám ahogy telnek az évek, fogynak a kortársak, az egykori nézők, egyre inkább kizárólagosan az ügynök okán, azaz egyetlen szerepe miatt esik szó Timárról. Timár neve ma nem úgy ismert, mint pl. Somlay Arturé vagy Bajor Gizzié, akiknek szerepei elhalványodtak a közösség emlékezetében, ám sok szerepet játszó színészszemélyük, vagyis: (a saját) nevük benne maradt a köztudatban. (Timár nevét nem viseli pl. utca vagy intézmény – pedig a megemlékezésnek ezen formái tulajdonképpen elképzelhetőek volnának az ő esetében is.) Egy alakítása viszont emlékezetes ma-

⁶⁵ (Lelkes): „Timár József emlékére”, *Film Színház Muzsika* 4, 43. sz., (1960), 37.

⁶⁶ J. GY., „A színész és az ügynök”, *Népszabadság* 25, 297. sz., (1967), 11.

radt, és mivel az a színházi hagyomány, amely a tökéletes azonosulást tűzi ki célul és eszményképpen, ma is igen erős, az ügynök-legenda alapja pedig pont ez az azonosság, tulajdonképpen szakmájának egyik legjobb-jaként emlékszik Timárra a közösség.

Játék, rendezés

Mindeddig úgy volt szó az ügynökszerepről, mint a pálya egy pillanataról, a történelmi idő egyetlen pontjáról, még akkor is, ha 1959 őszétől 1960 tavaszáig próbálta, illetve játszotta Timár a szerepet, és ez idő alatt a be-tetés egyre jobban meglátszódtott rajta.

Most ezzel ellenkezőleg, nem egy időpillanatként tekintem az előadást, amelyben elég Timár Józsefnek feltűnnie ügynökként és azonnal hatnia, hanem 165 perces színházi előadásnak, amelyben egy színész dolgozik.

Miller monodrámának szánta a darabot, és noha végül másképp döntött, a főszereplő így is szinte végig színpadon van, belső, zárt magányában. Willy Loman rengeteget beszél. A beszéd segítségével adta el magát világ-életében. Egyedül, magában is beszél, élők-höz és holtakhoz, képzeletben és valóságban, akkor is beszél, amikor nyilvánvaló, hogy nem figyelnek rá. Willy szövegéhez, szöve-geléséhez ki-ki másként viszonyul, ám mindenki számára világos: eljárt fölötte az idő, és ő sem igen tud már másokhoz kapcsolódni. A Willyt játszó színésznek tehát sokszoros magányban, monológ- vagy monodráma-technikában kell gondolkodnia. A darab dra-maturgiai-szcenikai újítása az, hogy egyszerre viszi színre a jelent és a múltat, ugyanazon a színpadon a különböző terek különböző időket jelölnek. Aki a helyszínek közt járkal, az az időben utazik Miller színpadán.

Az egész tér (darab szerint) így Willy fejé-nek a belseje: képzeletbeli tér, ahol egymás-ba játszhat fikció és valóság: pl. Willy sokszor még saját víziója, emlékjelenete hatása alatt áll, mikor környezetete már a jelenből néz rá furcsálkodva. A Marton rendezte előadásban a fényváltások élesek, merészek, az emlék-

betéteknél átvezető zene szól. A rendezés alighanem szándékosan épít a színészi já-téknyelv és a játéktér közti állandó feszült-ségre. A tér tele van jelszerű, funkciókat jelölő teátrális elemekkel, a ház szobái aprócs-kák, a bőröndök hatalmasak. Múlt és jövő, otthon és szállodai szoba vagy iroda közt azonban a lehető leghétköznapibb módon járkal ide-oda Timár-ügynök. A két színházi stílus: a kellékek-kulisszák hangsúlyosan túl-zó, teátrális-csinált mivolta a filmes szösz-mötöléssel, naturalista vagy mikrorealista színészi játékkal együtt – egyedülállóan ér-dekes, ritka hatást hoz létre.

A Miller-darabnak 1958-ban föltehetően megörült a nyugati, mégis ideológiába il-leszkedő darabokat évek óta hiányoló ma-gyarországi színházi dramaturgia⁶⁷ – erre enged következtetni a bemutatót követő, osztatlanul lelkes kritikai visszhang, mely mindenkit dicsér, de elsősorban és legjobban mégis a szerzőt.⁶⁸ Willy tragédiája az, hogy (a szerzővel ellentétben) nem tud ellenállni a

⁶⁷ Vö. „Cyránó” [Szakáts Miklós] jelentése a műsorpolitikai problémákról a színházi terü-leten a Belügyminisztérium II/5-e alosztály számára – 1958. január, in IMRE Zoltán, RING Orsolya, szerk., *Szigorúan bizalmas – Doku-mentumok a Nemzeti Színház Kádár-kori történetéhez* (Budapest: Ráció Kiadó, 2010), 39–42.

⁶⁸ „Drámaíró szól a színpadról, igazi művé-szet melegíti a lelket s a közönség megren-dülve távozik. Ez a megrendülés azonban tiszta öröm forrása: mi ismerjük az élet, a siker »titkát«, immár tizenöt esztendeje eszerint élünk! És tiszteljük Millert, aki, ha nem is tudja kimondani azt, amit mi tudunk – nemet tud mondani arra a világra és életre, amely ott zajlik a felhőkarcolók nyomasztó árnyé-kában.” – írja például a *Film Színház Muzsika* kritikusa, aki szerint Miller azért jó szerző, mert „ítélkezik” és mert „semmit sem titkol”. LENKEI Lajos, „Az ügynök halála – Arthur Mil-ler drámája a Nemzeti Színházban” *Film Színház Muzsika* 3, 48. sz. (1959), 5–7.

kapitalizmus embertelen erejének – a hivatalos olvasat szerint. Marton Endre színpadán azonban egyetlen olyan rendezői állítás sincs, amely a kapitalista Amerikát hangsúlyozná, vagy a kapitalizmus által meggyötört kisembert; a Nemzeti előadása az élet (mind egy, milyen rendszer: a kor) által tönkretett nagy, vagy nagyobbra hivatott formátumot mutatja be; individuális a tragédia, egyetlen emberé, a családi múlt saját, személyes titkai válnak szimbolikussá, bírhatatlanná. Erre a nagyságigényre a legjobb példa, hogy Willy halála után Mozart *Requiem*-je hallható, a jelenet – a sok apró, modern, sziszüphoszi játék után: monumentális-tragikus. Jelentős az előadás a Nemzetiben, mert

„ez az előadás indította az élet lehetetlenségéről szóló évtizedeken át tartó narrációt (...) A nem feltett kérdések, a nem átbeszélte témák izgalmasan jelzik az ötvenes évek végének magyarországi nagy nemzeti és országos elhallgatásait. (...) a méretes bőrönd és a titkok a színpadon kontaminált helyzetben értelmezhető. (...) a titkok terhek, halálosak, ha nem lehet beszélni róluk, akkor vállalni kell a halált.”⁶⁹

Willy Loman (Timár), noha végigbeszél egy előadást, éppen csak arról nem beszél, azt nem tudja megosztani, kimondani, feldolgozni, ami aztán halálba viszi, a beszédfolyam pedig pontosan rögzít egy mentális állapotot, a depresszióét. A Timár-monográfia visszatérő fordulata, hogy mi mindenről nem beszél Timár.⁷⁰ Demeter úgy tesz, mintha alkati

⁶⁹ JÁKFALVI, „Az ügynök...”

⁷⁰ DEMETER, *Köszönöm a...*, „Az ügryről sem Timár, sem ők nem beszéltek.” 148. „nem volt Timárban semmiféle indulat azokkal szemben, akik enyhén szólva, nem éppen szívélyesen viselkedtek vele a nehéz években (...) kolléga előadás után odalépett Timárhoz, s azt mondta: »Szeretném, ha megértenél, én...«. Nem folytathatta, mert Timár szelíd

sajátosságról volna szó. Ám a botrányok – az Anna-bálon a szóváltás, vagy Herti színházi büféjében Rajk védelme – ennek ellentmondanak mégis: ezek szerint Timár egyáltalán nem mindig hallgatott, és ebből többször valóban baja is származott. Marton rendezése nem ejt szót a korról vagy politikáról, főszereplőnek azonban Timárt választja, akiről tíz évvel korábban ugyanezen a nagyszínpadon kollégái jelentették ki, hogy ellenség. A színházi közösség, a szakma tudja ezt, és hallgat róla.

Az előadás 165 percéből 120-at a színpadon tölt Timár, és ezt az időt csaknem végigbeszéli. 120 percen át lekötni egy nézőtér figyelmét mindenféleképpen munka. Még ha a főszereplő halálos betegsége jó reklámja is lehet egy előadásnak, önmagában semmiféle bulvárhír nem képes a figyelmet 120 percig fenntartani. Timár alakítása 2020-ból, az 1959-es felvételt nézve nem látványos, nem eszközeiben vagy sokféleségében bravúros, hanem abbéli változatosságában, hogy egy ember folyamatos-fokozódó, rendíthetetlen monomániáját, pihenő nélküli, intenzív reflektáltságát (másról-beszélését) két óra hosszan mutatja meg. Ha Timár jelenlétének erős hatása volt, az nem abban állhatott, hogy tudták róla: beteg, hanem abban, hogy ez alatt a 120 perc alatt betegsége nem látszott rajta, hogy az információ a nézőtér titkos-bennfentes többlet-tudása maradt. A színpadi hősnek a sikerhez – ez színházi közhely – le kell győznie az adóalany betegségét.⁷¹ A színpadon kívüli betegség életveszé-

---

határozottsággal közbeszölt: »Én megértelek, és tudom, miről akarsz beszélni. Felejtünk el.«” 162. „A betegségről ő se beszélt, más se.” 194. Marton Endrének *Az ügynök halála* után: „Köszönöm, hogy visszaadtad a hitemet ezzel a szereppel. Ne szólj senkinek, én meghalok. Nagyon hamar.” 196. „*Az ügynök halála* utolsó előadása óta színházról egy szót sem ejtett ki otthon” 197. stb.

⁷¹ „A színész életének tengelye a színpad, és amint a színpadra lép, a magánélet teljesen

lyének kontextusa nélkül talán valóban nem értelmezhető Timár színpadi ügynök-játéka, ám az is evidens, hogy a színpadi játéknak újra és újra felül kell kerekednie a betegség tudatán, el kell terelnie a figyelmet róla (ha másért nem, azért, hogy újra és újra a nézők eszébe jutva hathasson), a színésznek uralnia kell testét és koncentrációját.⁷²

Bár Timaré a tragikus főszerep és ő az a szereposztásból, aki huszonéves korától a „régii Nemzeti” tagja volt, egy előző színházi korszak sztárja, játéka meglepően, váratlanul sallangmentes. Mai fülnek olykor kicsit régies a dikció, hallatszik rajta az egyéniség modora, de a partnerekkel összevetve kiugró a különbség: Timár egyszerűen, tisztán, belülről fűtötten és indulatosan, de szenvelgés és hamis pátosz (sokszor mindenféle pátosz) nélkül beszél. Így a történet szerint a világba nem illő, abból kiöregedett ügynök a Nemzeti színpadán az első perctől korszerűbb,

---

lehullik róla. Timár József az adóalany és polgár nyomban megszűnik, amint a rivaldafény kigyullad, s már csak japán herceg van vagy vidéki körorvos.” „Színház és színész a változó világban – interjú Somló Istvánnal és Timár Józseffel” *Pesti Napló* 89, 175. sz. (1938), 14.

⁷² Talán a legközismertebb színészképzőgyorstalpaló-példa, amely a színészi játék technikájára univerzálisan világít rá, az unalom-játszás példája, miszerint az unatkozó embert kell a legszínesebben, legszórakoztatóbban, legeseménydúsabban játszani. Így lehet elérni, hogy a játék az unalmat fejezze ki, ám mint jelenet ne váljon unalmassá. – A példa lényege, hogy egy jelenséget sohasem önmagával érdemes megmutatni a színészetben, hanem sokszor éppen az ellenkezőjével. Ennek a mintájára azonnal érthető, hogy színészként a halálról nagy életigenléssel érdemes fogalmazni. Az életigenlésről való színészi-rendezői állítás Timár esetében mikrorealista játéknyelvi gesztusokat működtet monumentális mennyiségben és minőségben.

„maibb”, azonosulásra késztetőbb lesz, mint a körülötte lévő világ szereplői. Timár mozgása, gesztusai szinte filmesen finomak, mikrorealisták – nagyszínpadon ma óriási bátorság, karizma kell ahhoz, hogy valaki így merjen játszani.

Nagyon kevés kapcsolata van a partnerekkel, nagyon kevés drámai helyzetet alakít ki a rendezés. Ahol elméletben, darab szerint jó volna, ott sem találkoznak ezen a színpadon a szereplők.⁷³ Az alakítás ereje biztosan nem egy-két csúcspontban összpontosul, hanem épp ebben a tragikus egymás mellett létezésben, a folyamatos, folytonos, zaklatott önszuggeszció állapotaiban; nem az az érdekes benne, hogy milyen cselekvéseket hajt végre Timár, mert semmi különös: ül, áll, iszik, sóhajt, ballag... általában leginkább semmit sem csinál, csak ott van, piszmozog és megállás nélkül mondja, elbeszéli az ügynököt.

Arról, hogy mennyiben volt tudatos színészi-alkotói döntés és cél mindez, mennyiben rendezői szándék, Demeter monográfiája így számol be:

„A próbák szünetében azt fejtegette Martonnak, hogy a saját életét játssza most el ebben a szerepben: ő maga Willy Loman, mert ő is álomvilággal ügynökölt egész életében. (...) Az álmok, egy egész álomvilág – ezt árultam magam is, ez volt az én mesterségem. Én vagyok Willy Loman (...) Így ment egymás mellett (...) szerep és színész. S néhány nappal a premier előtt egyszerre csak egy alakká lett a kettő; pontosabban: Timár túlságosan is azonosult a szereppel, nagyon is önmagát játszotta (...) Vissza kellett vezetni nem önmaga, hanem a megtalált szerep felé (...) a főpróbákra már megtalálta a szerepet, azzal a furcsán hangzó, de természetes kettősséggel, ahogy azonosult vele és

---

⁷³ Igaz, a színpadi partnerkapcsolatokat azért is nehéz követni, mert a kamera hangsúlyosan végig Timárra koncentrált.

egy kicsit távol is tartotta önnön emberi alkatától.”⁷⁴

Hogy mit takar a „túlságosan is azonosult” kifejezés, milyen lehetett az önmagát játszó Timár néhány nappal a bemutató előtt (amikor még közönsége sem volt) a ránk maradt tévéfelvételhez hasonlítva, és honnan olyan biztos abban Demeter, hogy Timár mikor „találta meg” a szerepet, ma már kideríthetetlen. Nem tekinthető különösebben szokatlannak, vagyis önmagában semmit sem jelent, hogy egy színész a próbák alatt a szerep és a saját sorsa között hasonlóságot érzékel. Az azonban, hogy Timár rájött: saját mesteriségét, színészmivoltát kell feldolgoznia, tematizálnia az ügynök szerepében, nem csupán általános érzelmi-lélektani kérdés lehet, hanem esztétikai állítás, konkrét színészi-alkotói gondolat, amiből kibontható, továbbgondolható egy alakításív egésze. Főként, ha az eredménye is látható: például, ha másként játszik ezután, ebben a szerepben, mint eddig.⁷⁵ Timár szerint az álomvilágban élő, saját nagyságát állandóan bizonygató, az élet praktikus dolgaiban esetlen, magánéletében esendő ügynök olyan, mint egy színész. Ezt közli a rendezőjével. Majd eljuttassa ezt a szerepet teátrális nagyjelenetek, kiemelkedően bravúros színészi pillanatok, nagy gesztusok nélkül, végigmondja Willy Lomant, mélyen elmerülve saját külön fantáziavilágában, semmivel nem törődve, a többiek csak néznek utána tehetetlenül, éppúgy, mint a nézők.

A kritikák azonnal emlékezetesnek könyvelik el az alakítást,⁷⁶ egyöntetűen „felsőfokban (...), feszes vigyázzállásban”⁷⁷ írnak

⁷⁴ DEMETER, *Köszönöm a...*, 183.

⁷⁵ Más színpadi felvétel nem maradt róla, tehát az összehasonlítást legföljebb filmes szereppel lehetne megtenni. De pl. Molnár Gál Péter lát különbséget.

⁷⁶ LENKEI, „Az ügynök...”

⁷⁷ DEMETER, *Köszönöm a...*, 185.

róla.⁷⁸ Az előadás nézői, ha októberben nem is, májusban már biztosan tudták a színésztől, hogy beteg, hiszen látványosan lefogott, és az élettől való búcsúzás gesztusát kétségkívül beleolvasták az előadásba. „Minden előadás külön dráma volt”⁷⁹ – emlékszik vissza 1960 tavaszára Demeter: az előadások alatt Timár felesége és fia váltva álltak a takarásban, minden pillanatban attól féltek, összeesik; a lázát már nem tudták csillapítani a gyógyszerek; a kórházból már csak az előadásokra járt ki. A közelgő halál ténye meghatározta, átformálta az előadást, anélkül természetesen, hogy nyílt beszéd tárgya lett volna: így még élesebb határt húzott Timár és mindenki más közé.

A személy, akire emlékeznek, ritkán uralja a róla szóló emlékező diskurzust, ritkán szabhatja meg előre az emlékezés jellegét, módját. Monográfiája fölédéz egy régebbi beszélgetést: „Molière-t nem a darabjaiért irigylem, nem is a szerepekért, melyeket írt. Hanem a haláláért, barátom, színházban, színpadon, szerepben lett rosszul, másnap meghalt – és azóta is halhatatlan: a színpadon

⁷⁸ Pl: „A címszereplő Timár József Willy Loman álmok ködéből szakadékba zuhanó életének minden fordulatát eljuttassa. Hány arcát mutatja az előadás?! Fiaival tréfálgató, elégedett apa, alázatos fivér, nyers modorú barát, fölényes szerető, anekdotázó férj, kétségbeesett munkanélküli, szeszélyes, goromba családfő, gyűlölet és szeretet áramában megmerülő, esendő és szenvedő ember” DERSI Tamás, „Az ügynök halála – Bemutató a Nemzeti Színházban”, *Esti Hírlap* 4, 278. sz. (1959), 2. „Alakításának roppant ereje és csodálatos ökonómiája színháztörténeti jelentőségű. Az első képben szinte csak a gesztusai játszottak. Egy intése, ujjainak rezdülése hangulatot teremtett, sorsfordulatról beszél, az életére törő végzet süvöltését érzékelteti.” BAJOR NAGY Ernő, „Az ügynök halála”, *Hétfői Hírek* 3, 47. sz., (1959), 4.

⁷⁹ DEMETER, *Köszönöm a...*, 194.

él.”⁸⁰ – Timár minden jel szerint a próbák kezdetétől tudta, hogy az ügynök az utolsó szerepe. Az emlékezők szerint ragaszkodott ahhoz, hogy az évadot végigjátssza, örült a sikernek, nyáron azonban már nem is említette a színházat, a magánéletre koncentrált. Tudatosnak tűnik a folyamat, ahogy színészként egy szerep segítségével készül a halálra, praktikusán lezárja munkaügyeit, és ezáltal – mivel egyre betegbb, egyre kevesebb dolog fölött lehet hatalma – legalább a róla való emlékezés kereteit mégis csak maga szabja meg. Síremléke a Farkasréti temetőben: az ügynök bőrdöngye, kőből kifaragva. Gobbi Hilda, amikor berendezte a színész-múzeumot, és Timár József életének kellékei között válogatott, Willy Loman ikonikus táskája és zakója mellé⁸¹ egy fröccsöspoharat és a Nemzeti Színház 1950-es felmondólevelét helyezte el, mert a legfontosabb szerep mellett „a fröccsök korszakának és a megaláztatás korszakának”⁸² kívánt emléket állítani. Major Tamás erre válaszul pedig a korra hivatkozott, melynek a hasonló megaláztatások természetes tartozékai voltak: „Ki kellett tenni Timárt, nem volt vicc. (...) Tudom, hogy Gobbi mutogatja a felmondólevelet, hát igen, ilyen felmondólevél volt, mert a végén nem lehetett már nem felmondani.”⁸³

Noha Miller darabjának hőse egy „salesman”, egy fecsegő kereskedő, véletlenül sem „agent”, azaz hallgatag titkosügynök, a magyarországi ősbemutatónak, a Timár személye körüli diskurzusnak egyaránt olyan erős meghatározói a titok, az elhallgatás, az államhatalom, hogy ezek a jelentéstartalmak visszasugároznak a darab címére is, a magyar „ügynök halála” szókapcsolat az állam-szocializmus emlékezetével is megterhelődik.

⁸⁰ DEMETER, *Köszönöm a...*, 157.

⁸¹ És Keleti Éva „hatalmasra nagyított fotója” mellé. GÁCH Marianne, „Amíg emlékezünk rá, addig él. Tárlatvezető: Gobbi Hilda”, *Fim Színház Muzsika* 18, 20. sz., (1974), 18.

⁸² GOBBI, *Közben*, 280.

⁸³ KOLTAI, *Major...*, 86.

Bibliográfia

- ASCHER Oszkár. „Ódry Árpád”. In *Nagy magyar színészek*, szerkesztette GYÁRFÁS Miklós és HONT Ferenc. Budapest: Bibliotheca, 1957., 306.
- ASSMANN, Jan. *A kulturális emlékezet*, fordította HIDAS Zoltán. Budapest: Atlantisz, 2018.
- BAJOR NAGY Ernő. „Az ügynök halála”. *Hétfői Hírek* 3, 47. sz., (1959), 4.
- BAKCSAI Sándor. „Életem felét a színházban töltöttem. Beszélgetés Keleti Éva fotóművésszel.” *Fotóművészet* 48, 3-4.sz. (2005), Hozzáférés: 2020.07.27., http://www.fotomuveszet.net/korabbi_szamok/200534/eitem_felet_a_szinhazban_toltottem?PHPSESSID=d58de39650f43d1d4f7cd9d19ba4a740
- BAKY Marica. „Szépanyám. Bemutató a Nemzeti Színházban”. *Az Ujság* 19, 95. sz., (1943): 5.
- BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig, RAJNAI Edit, SOMORJAI Olga, szerk., *Színháztörténeti képeskönyv*. Budapest: Osiris Kiadó, 2005.
- DALIA László. „Az ügynök útra kelt”. *168 óra* 21, 39. sz., (2009): 41.
- DEMETER Imre. *Köszönöm a tüzet... Timár József élete*. Budapest: Gondolat, 1971.
- DERSI Tamás. „Az ügynök halála – Bemutató a Nemzeti Színházban”. *Esti Hírlap* 4, 278. sz. (1959), 2.
- DUNAVÖLGYI Péter. „Lehet, hogy Timár József utolsó színpadi alakítása még 60 évig dobozba zárva marad?”. <https://dunavolgyipeter.hu>. Hozzáférés: 2020.07.27. https://dunavolgyipeter.hu/televizio_tortenet/esemenyek_emlekek_dokumentumok_a_hazai_televiziozas_tortenetebol/lehet_hogy_timar_jozsef_utolso_szinpad_i_alakitasa_meg_60_evig_dobozba_zarva_marad
- FISCHER-LICHTE, Erika. *A performativitás esztétikája*. Fordította: KISS Gabriella, Budapest: Balassi Kiadó, 2009.

- G. J. „Művészet”, *Uj nemzedék* 11, 198. sz. (1929): 9
- GÁBOR Pál. *Színész és változó világ: Timár József*, 1980. Hozzáférés: 2020.07.27., <https://www.youtube.com/watch?v=PGqLToQyWGU>
- GÁCH Marianne. „Amíg emlékezünk rá, addig él. Tárlatvezető: Gobbi Hilda”, *Fim Színház Muzsika* 18, 20. sz., (1974), 18.
- GOBBI Hilda. *Közben*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1984.
- GYÁRFÁS Miklós. „Éjjeli menedékhely – Gorkij-dráma a Madách Színházban”. *Népszabadság* 14, 111. sz., (1956), 4.
- IMRE Zoltán, RING Orsolya, szerk., *Szigorúan bizalmas – Dokumentumok a Nemzeti Színház Kádár-kori történetéhez*. Budapest: Ráció Kiadó, 2010.
- J. GY. „A színész és az ügynök”. *Népszabadság* 25, 297. sz., (1967), 11.
- JÁKFALVI Magdolna. „Marton Endre: Az ügynök halála, 1959”, *Philther. A magyar színháztörténet elmúlt évtizedeinek kánonja*. Hozzáférés: 2020.07.27., <http://theatron.hu/philther/az-ugynok-halala/>
- KÁRPÁTI Aurél. „Amerikai Elektra – A Nemzeti Színház vasárnapi O’Neil bemutatója”. *Pesti Napló* 88, 49. sz. (1937), 14.
- KOCH Lajos. *Timár József (adattár)*. Budapest: Színháztörténeti füzetek, 40. Színháztudományi Intézet–Országos Színháztörténeti Múzeum, 1961.
- KOLTAI Tamás. *Major Tamás – A Mester monológja*. Budapest: Ifjúsági lap- és könyvkiadó, 1986.
- KOLTAI Tamás. *Az ember tragédiája színpadon*. Budapest: Kelenföld Kiadó, 1990.
- KÖVECSES Zoltán. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex Kiadó, 2005.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark. *Metaphors We Live By*, Chicago-London: University of Chicago Press, 1980., 97–115.
- LEHMANN, Hans-Thies. *A posztdramatikus színház*. Budapest: Balassi, 2009.
- (LELKES). „Timár József emlékére”. *Film Színház Muzsika* 4, 43. sz., (1960), 37.
- LENKEI Lajos. „Az ügynök halála – Arthur Miller drámája a Nemzeti Színházban”. *Film Színház Muzsika* 3, 48. sz. (1959), 5–7.
- MAJOR Tamás. „Tímár József”. *Kortárs* 4, 12. sz., (1960), 849.
- MILLER, Arthur. *The Death of a Salesman – Certain Private Conversations in Two Acts and a Requiem*. New York: Penguin Books, 1998.
- MOLNÁR GÁL Péter, „Timár József koholt színházi pere”. *Népszabadság* 60, 56. sz. (2002), 10.
- MOLNÁR GÁL Péter. „Keleti Éváról”. *Népszava* 138, 200. sz. (2011), 13.
- [N. N.]. „Timár Józsefet azonnali hatállyal elbocsátották a Nemzeti Színházból”. *Pesti Napló* 79, 91. sz. (1928): 14.
- [N. N.]. „Timár József színészt azonnali hatállyal elbocsátották a Nemzeti Színházból”. *Esti Kurir* 6, 91. sz. (1928): 6.
- [N. N.]. „Ádám, Éva, Lucifer – Kapunyitás a Nemzeti Színházban”. *Ujság* 5, 198. sz., (1929): 10.
- [N. N.]. „Az ember tragédiája új betanulással a Nemzeti Színházban”, *Pesti Hírlap* 51, 198. sz. (1929): 15.
- [N. N.]. „Botrány a badacsonyi Anna bálon. Timár József súlyos esete”. *Magyarság* 23, 177. sz., (1942), 8.
- [N. N.]. „Vizsgálatot indított a Nemzeti Színház Timár József ellen nyaralási botránya miatt”. *Új Magyarság* 9, 178. sz., (1942), 8.
- [N. N.]. „Keleti Éva négy fotója”, *Mai Manó ház blog*, 2012. 05. 31. Hozzáférés: 2020.07.27., https://maimanohaz.blog.hu/2012/05/31/keleti_eva_negy_fotoja
- NÉMETH Antal. „Egy emberöltő Az ember tragédiája szolgálatában”. In NÉMETH Antal, *Új színházat!* Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1988., 467.
- NÉMETH László. *A felelősség szorításában I*. Budapest: Püski Kiadó, 2001.

19 TÍMÁR JÓZSEF ÉS AZ ÜGYNÖK AZONOSÍTÁSA

(P.H.GY.). „Színház és színész a változó világban – interjú Somló Istvánnal és Timár Józseffel”. *Pesti Napló* 89, 175. sz. (1938), 14.
SEBES Erzsébet. „15 év 16535 tételben”. *Hétfői hírek* 16, 47. sz., (1972), 4.

SZTANKAY Ádám. „Elképesztő képek, elképesztő történetek – Interjú Keleti Évával.”, *Origo*, 2017. 03. 19. Hozzáférés: 2020.07.27.

<http://www.origo.hu/kultura/20170319-szinhazi-fotos.html>

ZSOLT István. „Nincs vitánk! – Jegyzetek a Major-monológhoz”. *Képes* 7 2, 8. sz. (1987), 37.

ZSURZS Éva. „Párbeszéd”. *Film Színház Muzsika* 26, 12. sz. (1982), 21.